

κατὰ κάποιο τρόπο τέσσερα στοιχεία τοῦ ἱστορικοῦ σύμπαντος... κι εἶναι ἡ θρησκεία, ὁ γάμος, τὸ ἄσυλο καὶ ὁ πρῶτος ἀγροτικός νόμος» (78).

Σὺν παράδειγμα ἀρκεῖ ἐδῶ νὰ ἐξεταστεῖ ἡ θεωρία τοῦ Βίκο γιὰ τὴ μυθολογία. Ὁ Βίκο τὴν παρουσίασε ὅτι δημιουργεῖται σὺν ἀντίδραση τοῦ φόβου ἀπέναντι στὶς πανίσχυρες φυσικὲς δυνάμεις. Οἱ ἄνθρωποι προβάλλουν τὴ δική τους οὐσία μέσα στὴ φύση, δηλ. οἱ φυσικὲς δυνάμεις τοὺς παρουσιάζονται ἐξάρχῃς τρομερότερες σὰ ζωντανὲς ὄντοτητες τῆς ἴδιας ὑφῆς μὲ τὴ δική τους, μονάχα δυνατότερες κι ἰσχυρότερες. Ἡ θεώρηση τοῦ Βίκο, μὲ τὴν ὁποία ἀναδείχτηκε πρόδρομος τῆς ἀνθρωπολογικῆς ἐρμηνεύσεως τῆς θρησκείας ἀπὸ μέρος τοῦ Λουδοβίκου Φόουερμπαχ, εἶναι σαφῆς καὶ διαμορφωμένη σὲ μεγάλο βαθμό. Ἀφοῦ πραγματεύεται τὸ ποῖόν τῶν πρωτόγονων ἀνθρώπων, συνεχίζει: «Τέτοιας λογῆς θάπρεπε νὰναι οἱ πρῶτοι ἰδρυτὲς τῆς εἰδωλολατρικῆς ἀνθρωπότητος, ὅταν, 200 χρόνια μετὰ τὸν κατακλυσμὸ κι ἀφοῦ ἡ γῆ εἶχε ξεραθεῖ ἀρκετά, ὁ οὐρανὸς ἐπὶ τέλους ἀστράψε καὶ βρόντηξε μὲ ἀστραπόβροντο ποὺ ξύπναγε τὸν τρόμο, ἔτσι καθὼς τῶγε γεννήσει ὁ πρῶτος τέτοιος συνταραγμὸς τοῦ ἀέρα. Τότε κάτι λίγοι Γίγαντες (οἱ πιὸ δυνατοί, γιατί ζοῦσαν σκορπισμένοι στὰ δάση τῶν ψηλωμάτων, ἔχοντας ἐκεῖ λημέρι, καθὼς καὶ τὰ δυνατότερα ζῶα), τρομαγμένοι καὶ περίφοβοι ἀπ' τὴν τερατώδη αὐτὴ ἐνέργεια, ποὺ δὲ γνώριζαν τὴν αἰτία τῆς, σήκωσαν τὰ μάτια καὶ κοίταξαν τὸν οὐρανό. Κι ἐπειδὴ σὲ παρόμοια περίπτωση τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα ἀπὸ τὴ φύση του ἀποδίδει τὴ δική του τὴν οὐσία σὲ μιὰ τέτοια ἐνέργεια, συνάμα ὁμως ἡ οὐσία του ἦταν τότε οὐσία ἀνθρώπων ποῦχαν ἀφάνταστες σωματικὲς δυνάμεις καὶ ποὺ ἀνακοίνωναν ἓ ἓνας στὸν ἄλλο τὰ ἄγρια πάθη τοὺς μουγκρίζοντας καὶ οὐρλιάζοντας — γι' αὐτὸ καὶ φαντάστηκαν τὸν οὐρανὸ σὰ μεγάλο ζωντανὸ σῶμα, ποὺ τ' ὀνόμασαν Δία, τὸν πρῶτο θεὸ τῶν λεγομένων gentes maiiores, ὁ ὁποῖος ἤθελε τάχα κάτι νὰτοὺς πεῖ μὲ τὸ σφύριγμα τῆς ἀστραπῆς καὶ τὸν κρότο τῆς βροντῆς» (79).

Ὁ Βίκο λοιπὸν ἐκθέτει πῶς «ὅταν ἀκόμα δὲν ὑπῆρχαν

νόμοι, ἡ πρόνοια ἔδωσε στους ἄγριους καὶ βίαιους μιὰ παρῴθηση πρὸς τὴν ἀνθρωπιὰ καὶ τὴ δημιουργία κράτους, ἐφόσο ζύπνησε μέσα τους μιὰ συγχισμένη ιδέα τῆς θεότητας, πὺ ἐκεῖνοι, μέσα στὴν ἀμάθειά τους, τὴν ἀποδώσανε σὲ οὐσίες ἀταίριαστες μ' αὐτὴν· μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἀπὸ φόβο μπροστὰ σὲ μιὰ τέτοια φανταστικὴ θεότητα, ἄρχισαν νὰ ὑποτάζονται σὲ κάποια τάξη» (80). Σ' ἓνα ἄλλο χωρίο ὁ Βίκο ἐκφράζει τούτῃ τὴ σκέψη ὡς ἐξῆς: «Ὅλα αὐτὰ συμφωνοῦ μὲ τὴ ρῆση τοῦ Λακταντίου, ...ἐκεῖ πὺ μιλάει γιὰ τὶς ἀπαρχές τῆς εἰδωλολατρίας: ὅτι δηλ. οἱ πρῶτοι ἀπλοῖκοι καὶ γοντροκέφαλοι ἄνθρωποι φαντάστηκαν τοὺς θεοὺς ob terrorem praesentis potentiae. Ἔτσι, ὁ φόβος δημιούργησε τοὺς θεοὺς· ὁμως... ὄχι ὁ φόβος τοῦ ἑνὸς ἀνθρώπου γιὰ τὸν ἄλλο, παρὰ ὁ φόβος τους γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους» (81). Οἱ ἄνθρωποι «ἄρχισαν... ν' ἀκολουθοῦν τὴ φυσικὴ τους περιέργεια, τὴ θυγατέρα τῆς ἀμάθειας καὶ μητέρα τῆς ἐπιστήμης, πὺ ξεκλειδώνει τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα κι ἔτσι γεννᾷ τὸν θαυμασμό...» (82).

Τὸ ἐπίτευγμα τοῦ Βίκο τότε πρωτοφαίνεται στὸ σωστό του φῶς, ἅμα ἀντιπαραβάλλουμε τὴ διδασκαλία του γιὰ τὴν ἱστορικὴ καταγωγὴ τῆς μυθολογίας μὲ τὴν ἀπλοϊκὴ διέξοδο τῆς ἀπάτης τῶν παπάδων, διαμέσου τῆς ὁποίας ξέμπλεξε ἀπ' τὴ θρησκεία ὁ Διαφωτισμὸς τῆς ἐποχῆς ἢ λίγων δεκαετιῶν κατόπιν. Ὁ Βίκο παρακολούθησε στὰ καθέκαστα τὴν πολιτισμικὴ σημασία τῆς θρησκείας· ἔτσι διδάξε ὅτι οἱ θρησκείες, κοντὰ στ' ἄλλα, ἔχουν καὶ τὴ λειτουργία ν' ἀποζημιώνουν τὶς μεγάλες μάζες γιὰ τὴν παραίτηση ἀπ' τὶς ὀρμές, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖται ἀπὸ μέρους τους μέσα στὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Ἐπιπλέον, γιὰ τὸν Βίκο ἡ μυθολογία ἦταν ἀναγκαία πρωτόγονη προ-μορφὴ τῆς γνώσης, ἀπ' τὴν ὁποία προῆλθε ἡ δικὴ μας ἐπιστήμη, κι ἐντάσσεται κι αὐτὴ σὲ μιὰ βαθμίδα τῆς κοινωνίας, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ τὸ εἶδος τῆς δικῆς μας πνευματικότητας ἐντάσσεται στὸν σύγχρονο πολιτισμὸ. «Ὅπου οἱ ἄνθρωποι ἐξαγριώνονται μὲ τοὺς πολέμους τόσο, ὥστε οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι δὲν ἔχουν πιά ἀνάμεσά τους πέραση καμιά, ἐκεῖ τὸ μόνο ἱκανὸ μέσο γιὰ

νά τούς δαμάσεις είναι ή θρησκεία» (83). Ἀντίθετα ἀπ' τὸ Διαφωτισμό, ὁ Βίκο διδάσκει πὼς οἱ ψευδεῖς θρησκείες δημιουργήθηκαν ὄχι μὲ τὴν ἀτομικὴ ἀπάτη, παρὰ ἐξαιτίας μιᾶς ἀναγκαίας ἐξέλιξης.

Γιὰ πρώτη φορά ὁ Βίκο ἀναγνώρισε συνειδητὰ καὶ ρητὰ τὴν ἀναλογία τῶν ἱστορικῶν πρώιμων λαῶν μὲ τούς ζωντανούς ἀκόμα σήμερα πρωτόγονους καὶ ἐπίσης τὴν ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὴ διαγοητικότητα τῶν πρωτογόνων καὶ τῶν παιδιῶν, καθὼς καὶ τὴν ἀντιστοιχία τῆς ἀνθρώπινης ὄντογένεσης καὶ φυλογένεσης. Πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτὴ ἔκαμε σπουδαῖες ἀνακαλύψεις, καὶ κοντὰ στὶς ἄλλες ὅτι παιδιά καὶ πρωτόγονοι δὲ μποροῦν «νά διαμορφώσουν ἔλλογες ἔννοιες γένους, καὶ στὴ θέση τους», ὅπως ἐκφράζεται, διαθέτουν «ἔννοιες γένους ἢ καθολικὲς ἔννοιες φτιαγμένες μὲ τὴν φαντασία», πρότυπα ἢ ιδεώδεις προσωπογραφίες, ὅπου ἀνάγουν τὰ πάντα (84). Ἡ διδασκαλία αὐτὴ, κατὰ τὴν ὁποία τὰ πρώιμα στάδια τῆς νοητικότητας στεροῦνται σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸν κατηγορικὸ τρόπο συμπεριφορᾶς καὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ προλογικὴ σκέψη, συμφωνεῖ ἀπόλυτα μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς σύγχρονης ἔρευνας καὶ προπαντὸς μὲ τὶς ἐργασίες τοῦ Λεβὺ - Μπρὺλ.

Ἐνα ἀκόμα μεγάλο ἐπίτευγμα σὲ σχέση μὲ τὴ μυθολογικὴ θρησκευτικὴ εἶναι ἡ θεωρία ἐκείνη τοῦ Βίκο πού τὴν ἀρχὴ τῆς ἐκφράζει στὴν πρόταση ὅτι «οἱ παλιότεροι θρύλοι θᾶπρεπε νὰ περιέχουν πολιτικὲς ἀλήθειες, ἐνῶ ἐπίσης ἐξεικόνιζαν καὶ τὴν ἱστορία τῶν πρώτων λαῶν» (85). Ἔτσι ἐκφράζεται ἡ πεποίθηση ὅτι οἱ μυθολογικὲς θεωρήσεις δὲν εἶναι ἐλεύθερες δημιουργίες τοῦ πνεύματος, παρὰ καθρεφτίζουν τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα, ἂν καὶ μὲ τρόπο διαστρεβλωμένο. Ἄν αὐτὴ τὴν ἀποψη τὴ μεταφέρουμε ὄχι μόνον στὴ μεταφυσικὴ καὶ στὴν τέχνη, ὅπως ἔκαμε κιόλας ὁ Βίκο, παρὰ σὲ ὅλες τὶς ἰδεολογικὲς μορφές τῆς συνείδησης, τότε διατυπώνεται μιὰ φιλοσοφικοῖστορικὴ διδασκαλία τεράστιας σημασίας. Οἱ πνευματικὲς ἀντιλήψεις, πού χαρακτηρίζουν μιὰ περίοδο, ξεπηδοῦν ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ βιοτικὸ προτσέσο, στὸ ὁποῖο ἄνθρωπος καὶ φύση βρίσκον-

ται σ' ἀλληλενέργεια. Τὸ περιεχόμενό τους, τόσο στήν πιθ
θολή ἰδέα ὅση καὶ στή διαυγέστερη γνώση — τὸ συνιστᾶ
ἢ πραγματικότητα, τὸ εἶναι μονάχα πού τὸ ζήτημα εἶναι
νά γνωρίσουμε τὴν πραγματικότητα πού ὑπόκειται κάθε φο-
ρὰ καὶ πού ἀντικαθρεφτίζεται ἀκόμα καὶ στή σκοτεινότερη
λατρεία.

Ἐνα παράδειγμα τῆς μεθόδου τοῦ Βίκο παρουσιάζει
ἡ ἐρμηνεία τοῦ θρύλου τοῦ Κάδμου ἀπὸ μέρους του. Οἱ ἀρ-
χηγοὶ τῶν πρώτων κοινοτήτων βγήκαν ἀπὸ τοὺς Γίγαντες,
πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στοὺς καλύτερους καὶ γονιμότερους
τόπους. Αὐτοὶ σχημάτισαν οἰκογένειες κι ἀνοιξαν ἄσυλο, πού
μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιήσουν ὅσοι, γιὰ ὑλικούς λόγους,
ἦσαν λιγότερο εὐνοημένοι. Κατόπιν, ὁ πρῶτος ἀγροτικὸς
νόμος σταθεροποίησε τὶς σχέσεις ἰδιοκτησίας, δηλ. ἐδραίω-
σε τοὺς ἀρχηγούς στήν κυριαρχία τους. Ἔτσι, μὲ τὰ λόγια
τοῦ Βίκο, «ἰδρύθηκαν οἱ κοινότητες καὶ σχηματίστηκαν ἀπὸ
δυσὸ ομάδες ἀνθρώπων: τοὺς εὐγενεῖς, πού διατάζανε, καὶ
τοὺς πληθεῖους, πού ὑπάκουγαν ἀπὸ δῶ πηγάζει ἡ ὕλη τῆς
πολιτικῆς ἐπιστήμης, πού δὲν εἶναι ἄλλο τίποτα παρὰ ἡ ἐπι-
στήμη τοῦ διατάσσειν καὶ ὑπακούειν μέσα στὸ κράτος» (86).
Οἱ Γίγαντες ἀρχηγοὶ — ἐννοοῦνται οἱ ἀρχαῖκοι Ἕλληνες
καὶ Ρωμαῖοι, πού κατόπιν δοξάζονται σὰ θεοὶ — λέγονται
ἀπ' τὸν Βίκο «ἥρωες».

Ὁ Κάδμος «σκοτῶνει τὸ μεγάλο φίδι (δηλ. ξερριζώ-
νει τὸ παλιὸ παρθένο δάσος) καὶ φυτεύει τὰ δόντια του (ὡ-
ραία μεταφορὰ γιὰ τὸ ὄργωμα μὲ λυγισμένο σκληρὸ ξύλο,
προτοῦ γίνει γνωστὴ ἡ χρῆση τοῦ σιδήρου)· πετάει μιὰ με-
γάλη πέτρα (κι αὐτὴ εἶναι ἡ κακοτράχαλη γῆ, πού οἱ ὑπο-
ταχτικοὶ ἤθελαν νὰ ὀργώσουν γιὰ λογαριασμό τους)· ἀπὸ τὰ
αὐλάκια βγαίνουν ὀπλισμένοι ἄντρες (ἐξαιτίας τῶν ἥρωι-
κῶν ἐγώνων γιὰ τὸν πρῶτο ἀγροτικὸ νόμο οἱ ἥρωες βγαί-
νουν ἀπὸ τὴ γῆ τους, γιὰ νὰ δείξουν πῶς εἶναι οἱ κύριοί
τῆς· σμίγουν τὰ ὄπλα τους ἐναντίον τῶν πληθεῖων καὶ μά-
χονται ὄχι συναμεταξύ τους, παρὰ ἐναντίον τῶν ξεσηκωμέ-
νων ὑποταχτικῶν· μὲ τὰ αὐλάκια ὑπονοοῦνται οἱ τάξεις,
στὶς ὁποῖες αὐτοὶ συνεγώνονται καὶ μὲ τὶς ὁποῖες σχηματί-

ζουν κι έδραιώνουν τις πρώτες κοινότητες, πάνω στη βάση των επλών)· και ο Κάδμος μεταμορφώνεται σε φίδι, τον Δράκοντα, απ' όπου δημιουργείται ή κυριαρχική εξουσία της άριστοκρατικής συγκλήτου, έφ'όσον στους Έλληνες ο Δράκοντας γράφει τους νόμους με αίμα. 'Ο μύθος του Κάδμου, λοιπόν, έμπεριέχει κάμποσους αιώνες ποιητικής ιστορίας κι είναι σπουδαίο παράδειγμα της άδεξιότητας με την οποία πάσχιζε να έκφραστεί ή παιδική ήλικία του κόσμου: αυτό είναι απ' τους κύριους λόγους της δυσκολίας που έχει ή έρμηνεία των μύθων» (87).

'Ο Βίκο ξαναδρίσκει επανειλημμένα στους μύθους τούτη την εξάρτηση των πληθείων από τους πατρικούς, των υπηρέτων από τους κυρίους, που τή συγκρίνει και τή ταυτίζει με τή μεσαιωνική φεουδαλική σχέση δουλοπαροικίας. Οι γυιοί έλευθερώνονται κάποτε από τήν οικογενειακή ύποταγή στη μοναρχική εξουσία του πατέρα και γίνονται κι οί ίδιοι πατεράδες. 'Ομως οί υπηρέτες ζούν ανέλπιστα μέσα στη σκλαδιά. 'Απ' τήν πίεση, που βαθαίνει πάνω στους δούλους, γεννιούνται δυσαρέσκειες και τελικά επαναστάσεις. 'Έτσι, για τον Βίκο ή αντίθεση των τάξεων είναι τó θεμελιώδες κοινωνικό γεγονός, τó κλειδί της έλληνικής μυθολογίας. Οί διάφορες μορφές της άθλιότητας της δουλείας βρίσκουν τή συμβολική τους μορφοποίηση στα ιδιαίτερα θέματα του Ταντάλου, του 'Ιξίωνα, του Σίσυφου (88). Μέσα στους μύθους αυτούς εξίσου είναι άποτυπωμένα και μοτίβα της εξέγερσης.

'Ο Βίκο δε συνέλαβε μονάχα τή μυθολογία σαν αντίκλαση κοινωνικών σχέσεων, αλλά και τή μεταφυσική τή συναρτά με τήν ιστορική πραγματικότητα. Κατά τή γνώμη του, οί νοητές έννοιες γένους του Σωκράτη και οί ιδέες του Πλάτωνα προέρχονται «από τήν παρατήρηση πως, όταν νομοθετούσαν, οί 'Αθηναίοι πολίτες συνενώνονταν στη σύμφωνη ιδέα ενός όφελους μοιρασμένου σύμμετρα και κοινού σε όλους» (89), ενώ, απ' άφορμή τή συζήτηση της καινούργιας έννοιας της δικαιοσύνης στον 'Αριστοτέλη, ο Βίκο λέει ρητά ότι «τέτοια αξιώματα της μεταφυσικής, της λογι-

κῆς καὶ τῆς ἠθικῆς προῆλθαν ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τῶν Ἀθη-
νῶν» (90).

Τούτη ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴ μυθολογία καὶ τὴ μεταφυ-
σική, πὺ γνοιάζεται ἐμπράγματα γιὰ τὶς συναρτήσεις, γιὰ
τὸ «κρυμμένο», σημαίνει μεγάλη πρόοδο ἀπέναντι στὴν ἀ-
πλή διακρίβωση τοῦ Χόμπς, ὅτι οἱ στραβῆς διδασκαλίες ἐ-
φευρέθησαν ἐλεύθερα, γιὰ νὰ ἐξαπατοῦν τοὺς ἀνθρώπους.
Στὸν Βίκο οἱ διδασκαλίες αὐτὲς εἶναι οὐσιαστικὰ διαστρε-
βλωμένες μορφές ἐμφάνισης τῆς πραγματικότητας σὲ χα-
μηλότερη ἱστορική ἐξελικτική βαθμίδα. Ὅσο λίγο δημιουργή-
θηκε τὸ κράτος ἐλεύθερα καὶ συνειδητὰ ἀπὸ τὸ Λόγο τῶν ἀν-
θρώπων, ὅπως πίστευαν οἱ δάσκαλοι τοῦ φυσικοῦ δικαίου—τὸ
ἴδιο λίγο ἔχουν ὀρθολογική προέλευση ἢ γλώσσα, ἢ τέχνη,
ἢ θρησκεία κι ἢ μεταφυσική. Ἔργο τῆς ἐπιστήμης εἶναι
νὰ ἐκλαμβάνει μᾶλλον τὰ πολιτιστικὰ αὐτὰ προϊόντα ὡς
ἐπιφανειακά φαινόμενα τῆς ἱστορίας καὶ νὰ κατανοεῖ τὶς
φυσικὲς, ψυχολογικὲς καὶ κοινωνικὲς συναρτήσεις ἀπὸ τὶς
ὁποῖες ἐκπηγάζουν καὶ τὶς ὁποῖες ἀντανακλοῦν μέσα τους.

Οἱ ἐρμηνεῖες τοῦ Βίκο γιὰ τὴ μυθολογία εἶναι πρότυ-
πα παραδείγματα τῆς προσπάθειας νὰ νοηθοῦν «πνευματι-
κὰ» φαινόμενα μὲ βάση τὶς καθορίζουσες κοινωνικὲς σχέ-
σεις. Ὁ Βίκο ἀπέχει πολὺ ἀπ' τὴν ἐπιθυμία νὰ κατανοήσῃ
τὴ διαδικασία τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ θρησκευτικῆς δημι-
ουργίας ὡς συνειδητὴ ἢ καὶ σκόπιμη μετάπλαση μιᾶς πραγ-
ματικότητας δεδομένης μὴ ἰδεολογικά. Οἱ αἰσθητικὲς μορ-
φές, στὶς ὁποῖες ὁ κοινωνιολόγος βλέπει ἐκ τῶν ὑστέρων ν'
ἀντικαθρεφτίζεται ἢ κοινωνία τῆς ἀντίστοιχης ἐποχῆς, ἀπὸ
τὴ σκοπιὰ τοῦ δημιουργοῦ τους ἐμφανίζονται ὡς πρωτογε-
νῆς κι ὀλότελα «πρωτότυπη» θέση. Δὲν ὑπάρχει προκαθο-
ρισμένη ἁρμονία ἀνάμεσα στὴν ἀξία κοινωνικῆς ἐκφράσεως
τῶν δημιουργικῶν ἐπιτευγμάτων καὶ στὴν ἀτομικὴ πρόθε-
ση πὺ ὑπὸκειται σ' αὐτὰ. Τὰ ἔργα ἀποκτοῦν διαύγεια μο-
γάχα μέσα στὴν πορεία τῆς ἱστορίας.

«Τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα τείνει ἀπὸ τὴ φύση του νὰ εὐα-
ρεστεῖται στὴν ἐνότητα» (91). Ἀσφαλῶς ἡ ἐπιδίωξη τοῦ
Βίκο γιὰ πὺ ἐνοποιημένη ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας ἀκόμα

βρίσκεται μακριά από τις συνθετικές εκείνες κατασκευές, όπου θαρρεί κανείς πως κατέχει την αρχή όχι μόνο για να μπορέσει να κατανοήσει το παρελθόν, αλλά και για να σταθμίσει το μέλλον. Στα τέτοια φιλοσοφικοϊστορικά συστήματα ή ιστορία κατά κάποιον τρόπο είναι το σώμα μιας ενιαίας έννοιας, που μπορούμε να τη στοχαστούμε ξεκάθαρα από λογική άποψη και να την κατασκευάσουμε νοητικά ίσα με το τέλος. Η δομή αυτή προσιδιάζει εξίσου στη μεγαλειώδη συστηματική του Έγγελου, όσο και στο απλό σχήμα του Σπέγκλερ, στο οποίο εκάστοτε κυρίαρχος είναι ένας πολιτισμός που γνωρίζει νιότη, ακμή και γηρατειά, για να καταλυθεί μετά από τον επόμενο. Και ο Βίκο μας επιφυλάσσει επίσης την ικανοποίηση καθολικής θέασης της ιστορίας, και σ' αυτόν μπορούμε να βρούμε την ευαρέσκεια για την «ένότητα» — μάλιστα κι εκείνο το στοιχείο, που δε μπορεί βέβαια να ερμηνευθεί σαν απλός φιλοσοφικοϊστορικός ρεμβασμός στο σπεγκλεριανό σχήμα, βρίσκεται κι αυτό παρόμοια στον Βίκο. Πάντως τούτος εδώ, αντίθετα από τον Σπέγκλερ, τρέφει την πεποίθηση ότι το αιώνιο καθήκον είναι ή τελική κυριαρχία μιας δίκαιης βιοτικής τάξης πραγμάτων, παρόλη την επάνοδο παλαιών μορφών και παρόλο που ή ανθρωπότητα θυθίζεται στη βαρβαρότητα όποτε φτάγει στο τέρμα ενός κύκλου. Τούτη ή σκέψη θεμελιώνεται κατά ιδιόμορφο τρόπο με την ταυτότητα ιστορικής νομοτέλειας και θείας πρόνοιας.

Ήδη στην εισαγωγή της «Παρακμής της Δύσης» διαβάζουμε: «Ας ιδούμε στις λέξεις νεότητα, ανάπτυξη, ακμή, παρακμή... έντελως αντικειμενικές εκφράσεις οργανικών καταστάσεων..., ας αναζητήσουμε το τυπικό μέσα στα μεταβαλλόμενα πεπρωμένα των μεγάλων αυτών ατόμων (έγνοοῦνται οί πολιτισμοί) και το αναγκαίο μέσα στην απεριόριστη πληθώρα του τυχαίου, και τελικά θα δοῦμε να ξεδιπλώνεται ή εικόνα της παγκόσμιας ιστορίας που είναι φυσική σε μᾶς, στους ανθρώπους της Δύσης, και μόνο σε μᾶς» (92). Ο Βίκο — πιθανόν ακολουθώντας τον Μακιαβέλλι — χρησιμοποίησε από πολύ καιρό τέτοιες εικόνες, με

βάση τις όποιες θάπρεπε νά εκδιπλωθεῖ «τελικά» μπροστά σέ μᾶς τούς σημερινούς ἢ ὄψη τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, κατά τόν τρόπο πού τοῦ προσφερόταν ἀδίαστα καί πού ἐν πάση περιπτώσει εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπό μεταφυσικό φόρτο. Ἡ ἐπιστήμη μας, ἐξηγεῖ, φτάνει «στήν ἐξεικόνιση μιᾶς αἰώνιας ἰδεώδους ἱστορίας, σύμφωνα μέ τήν όποία ξετυλίγονται μέσα στό χρόνο οἱ ἱστορίες ὄλων τῶν λαῶν μέ τήν ἀνοδο, τήν πρόοδο, τή στάσιμη κατάσταση, τήν παρακμή καί τὸ τέρμα τους» (93). Ἐπειδὴ γιά τόν Βίκο ὁ πολιτισμός δέν φτιάχεται ἀπό τὸ ἐλεύθερο πνεῦμα, παρά καθορίζεται ἀναγκαῖα, κατά τήν ἀρχή καί τήν ἐξέλιξή του, ἀπό ὕλικές συνθήκες κι ἀπό τήν ἀλληλεπίδραση τούτων μέ τούς πρωτόγονους ἀνθρώπους, γι' αὐτὸ ἔχει καί τήν πεποίθηση ὅτι ὄπου διαμορφώνεται κοινωγία πρέπει ἀναγκαῖα νά τραβήξει παντοῦ καί πάντα τήν ἴδια πορεία, ἔτσι ὥστε μπορούμε πραγματικά νά διακριδῶσουμε τίς βασικές γραμμές μιᾶς «ἰδεώδους ἱστορίας», σύμφωνα μέ τήν όποία θάπρεπε νά πορεύεται ἴσαμε τὸ τέλος ἢ μοίρα ὄλων τῶν πολιτισμῶν. «Γιατί», διαβάζουμε, «ὄπου παρατηροῦμε ὅτι οἱ ἄνθρωποι, ἀπό τήν ἄγρια καί ζώωδη ἐποχὴ τοῦ παρθένου δάσους, φτάνουν μέ τίς θρησκείες στήν ἀπόκτηση ἠθῶν, παντοῦ κάνουν ἀρχή, προχωροῦν καί καταλήγουν καταπῶς δείχνουν οἱ κλιμακωτὲς ἀκολουθίες πού διερευνοῦμε ἐδῶ» (94).

Στήν πρώτη ἐποχὴ, λοιπόν, κυριαρχοῦν οἱ Γίγαντες ἢ μορφή τῆς γνώσης εἶναι ἢ φαντασία κι ἢ ἐκφρασὴ τῆς ἢ φαντασιώδους ποίηση. Στὴ δεύτερη ἐποχὴ — ὁ Βίκο τήν ὀνομάζει ἠρωική — δημιουργοῦνται οἱ τάξεις καί μαζί τὰ κράτη. Οἱ ἠρωες, δηλ. οἱ πατρίκιοι, συνασπίζονται σέ ἔνοπλες τάξεις ἐναντίον τῶν πληθείων, τῶν ὑποταχτικῶν, γιά νά προστατέψουν τήν ἰδιοκτησιακὴ τάξη πραγμάτων καί νά προφυλαχτοῦν ἀπό τούς ἀκτήμονες. Ἀπὸ τούς πατρίκιους, πού-ναι ἠγέτες τῆς τάξης τους μέσα στίς τέτοιες κοινωνικές διχόνοιες, θγαίνουν οἱ βασιλιάδες. Αὐτοί, λοιπόν, εἶναι ἐκεῖνοι πού «ἔμπαιναν ἐπικεφαλῆς ἐναντίον τῶν ἐξεγέρσεων τῶν ὕπηρετῶν» (95) καί «ἔφτιαξαν πέρα γιά πέρα τὰ κράτη μέ τρόπο πού νά συντηροῦν τήν ἰσχὺ τῶν εὐγενῶν» (96). Ὁ Βίκο

διερεύνησε λιγότερο διεξοδικά τὰ παραπέρα στάδια τῆς «ιδεώδους» ἱστορίας του, δηλ. τὴν «ἐποχὴ τῶν ἀνθρώπων». Τὸ μέγιστο τμήμα τῆς «Scienza nuova» τὸ ἀποτελοῦν οἱ ἀναλύσεις τῆς ποιητικῆς καὶ ἡρωικῆς ἐποχῆς. Τὴν πρῶμη βασιλεία ἀκολούθησε πρῶτα ἡ ἀριστοκρατικὴ καὶ κατόπιν ἡ λαοκρατικὴ δημοκρατία, μετὰ ἡ αὐτοκρατορία καὶ τελικὰ ἡ παρακμὴ. «Ὁ χαρακτήρας τῶν λαῶν πρῶτα εἶναι ἀκατέργαστος, κατόπιν αὐστηρὸς, ἀργότερα μειλίχιος, ἔπειτα λεπτὸς καὶ τρυφερός, τελικὰ ἀνήθικος» (97).

Ὁ Βίκο λοιπὸν εἶναι πεπεισμένος, ὅπως κι ὁ Μακιαβέλλι, ὅτι κάθε τέτοιο κύκλος πρέπει νὰ τὸν ἀκολουθήσει ἢ ἐπιστροφή στὴ βαρβαρότητα καὶ ἢ ἀρχὴ ἐνὸς νέου κύκλου. Ὁ ἄμεσος λόγος τούτης τῆς πεποίθησης σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιστροφή, γιὰ τὸν Βίκο περικλείεται στὸ γεγονός τοῦ Μεσαίωνα. Ὁ Μεσαίωνας εἶναι καινούργια ἡρωικὴ ἐποχὴ, ἢ δεύτερη βαρβαρότητα. Δὲν ὑπάρχουν στὴ «Scienza nuova» κεφάλαια θαυότερα ἀπὸ κεῖνα, σὰ ὅποια ὁ Βίκο συγκρίνει τὸ Μεσαίωνα, στὴ ζοφερὴ του σκληρότητα καὶ στενότητα, μὲ τὴν πρῶμην ἐποχὴν πού μαρτυρεῖ ἡ κλασσικὴ μυθολογία. Ὁ καθολικὸς τοῦτος δὲ φοβᾶται νὰ ἰσχυριστεῖ πῶς ὁ τίτλος «ἀγία βασιλικὴ μεγαλειότης» καὶ ἡ ἀνάληψη κληρικῶν ἀξιωματῶν ἀπὸ μέρος τῶν μεσαιωνικῶν ἡγεμόνων εἶναι ἐπανάληψη τῆς αὐτοθεοποίησης τῶν ἡρώων μὲς ἀπὸ τοὺς ἑλληνικοὺς μύθους καὶ στηρίζεται σὲ μιὰν ἐπιστροφή παρόμοιων κοινωνικῶν σχέσεων. Ὁ Βίκο προσφέρει πρότυπα παραδείγματα μιᾶς συγκριτικῆς κοινωνιολογίας πού, μὲ ἐξαίρεση τὸν μοναδικὸ Βολταῖρο, ξεπερνοῦν κατὰ πολὺ ὅλα τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰ. σ' αὐτὸν τὸν τομέα. Ἐπίσης σημαντικὴ εἶναι ἡ γνώση τοῦ Βίκο, ὅταν αὐτὸς δὲν ἐφαρμόζει ἐνατενιστικὰ τὸ σχῆμα τῆς ιδεώδους ἱστορίας του μὲ τὴν ἔγνοια ἐνὸς a priori, παρὰ ἐρμηνεύει λ.χ. τὴν καινούργια βαρβαρότητα μὲ τὴν μετανάστευση τῶν λαῶν, σὰν ἐμπειρικὴ τῆς αἰτίας. Ὅπου ἡ ἀνθρωπότητα ξαναρίχνεται πίσω στὴς ἀπαρχές τῆς μὲ παρόμοια συμβάντα — εἴτε αὐτὰ εἶναι φυσικά, εἴτε εἶναι ἢ εἰσβολὴ ἀπολίτιστων ὀρδῶν, εἴτε ἢ αὐτοκατακρεούργηση λαῶν πολιτισμένων—ἐκεῖ πρέ-

πει ὅλη ἢ ἐξέλιξη νὰ ξαναρχίσει καὶ νὰ ξετυλιχτεῖ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, χάρις στὶς κοινωνικὲς νομοτέλειες, ποὺ ὁ Βίκο πιστεύει ὅτι κατάδειξε στὴ «Scienza nuova». Γιὰ τὴν ἐπιστήμη του διακηρύσσει ὅτι «τὰ πράγματα ἔπρεπε, πρέπει καὶ θὰ πρέπει νὰ συμβαίνουν ὅπως ἐξεικονίζει αὐτὴ, ἔστω κι ἂν στὴν αἰωνιότητα δημιουργηθοῦν ποτὲ καινούργιοι κόσμοι, πράμα λαθεμένο, δίχως ἄλλο» (98).

Ἡ διδασκαλία τοῦ Βίκο γιὰ τὴν ἐπανάληψη εἶναι σκέπη πίστη στὴν ἐπιστροφή τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων. Ὅσο προέχει νὰ τοῦ δώσουμε δίκιο τουλάχιστο κατὰ τὸ ὅτι ἢ ἐπιστροφή, στὴ βαρβαρότητα ποτὲ δὲν ἀποκλείεται ἐντελῶς. Μπορεῖ νὰ ἐπέλθουν ἐξωτερικὲς καταστροφές, ὅμως μπορεῖ καὶ νὰ προξενηθοῦν πράγματα ποὺ ἐξαρτιοῦνται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἀνθρώπους. Βέβαια, ἡ μετανάστευση τῶν λαῶν εἶναι συμβάν τοῦ παρελθόντος· ὅμως, κάτω ἀπ' τὴν ἀπατηλὴ ἐπιφάνεια τοῦ παρόντος, ἀναφαίνονται ἀνάμεσα στὰ πολιτισμένα κράτη διχόνοιες ποὺ θὰ μπορούσαν θαυμάσια νὰ προξενήσουν τρομερὲς ὀπισθοδρομήσεις. Ἀσφαλῶς ἡ εἰμαρμένη κυβερνᾷ τὰ ἀνθρώπινα μονάχα στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ κοινωνία δὲν κατάφερε νὰ ρυθμίσει αὐτοσυνεῖδητα τὶς ὑποθέσεις τῆς πρὸς τὸ δίκιο τῆς συμφέρον. Ὅπου ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας ἐμπεριέχει ἀκόμα τὴ σκέψη ἐνὸς ζοφεροῦ, ἀλλὰ αὐτόνομου νοήματος τῆς ἱστορίας, ποὺ ἐνεργεῖ αὐτοδύναμα καὶ ποὺ διάφοροι προσπαθοῦν νὰ τὸ ξεσηκώσουν σὲ σχήματα, λογικὲς κατασκευές καὶ συστήματα, ἐκεῖ πρέπει νὰ ἀντιτάξουμε ὅτι στὸν κόσμο ὑπάρχει τόσο νόημα καὶ τόσο λόγος, ὅσον πραγματώνουν οἱ ἄνθρωποι μέσα σ' αὐτόν. Ἄν τὸ ζήτημα εἶναι νὰ βροῦμε στὴν ἱστορία νομοτέλειες, ποὺ ἡ γνώση τους μπορεῖ νὰ χρησιμεύει σὰ μέσο μιᾶς τέτοιας πραγμάτωσης, τότε ὁ Βίκο, τοῦτος ὁ πρῶτος «ἐρμηνευτικὸς» φιλόσοφος τῆς ἱστορίας, ἦταν ἓνα πνεῦμα ρηξικέλευθο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Παίρνοντας υπόψη τὸ σκοπὸ αὐτῆς τῆς ἐργασίας, ὅπως δηλώθηκε στὸν πρόλογο, περιορίσαμε στὸ ἀπαραίτητο ἐλάχιστο τὶς σημειώσεις. Γι' αὐτὸ κι ἐδῶ δὲν ὑπάρχουν βιβλιογραφικὲς ὑποδείξεις σχετικὰ μὲ τὰ φιλοσοφικοῖστορικά ἔργα τῶν συγγραφέων μας· αὐτὲς μποροῦν νὰ ξανακοιταχτοῦν στὰ διάφορα ἐγχειρίδια τῆς ἱστορίας τῆς πολιτειολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας. Ἐπίσης κατὰ κανόνα παραιτηθήκαμε ἀπὸ τὴν παράθεση σύμφωνα μὲ τὸ πρωτότυπο κείμενο καὶ πὶο πολὺ χρησίμεψε σὰ βασικὸ κείμενο ἢ ἐκάστοτε πὶο εὐπρόσιτη γερμανικὴ μετάφραση.

1. Ὁ Τζὼν Στούαρτ Μίλλ (Σύστημα ἀπαγωγικῆς καὶ ἐπαγωγικῆς Λογικῆς, γερμ. μετάφραση τοῦ J. Schiel, Μπράουνσβάικ 1862, πρῶτο μέρος, σ. 363) χαρακτηρίζει αὐτὸ τὸν ἰσχυρισμὸν ὡς «παράδειγμα ἐπαγωγῆς».

2. I tre libri de' Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio (1531), στὰ γερμ. «Discorsi, Πολιτικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἀρχαία καὶ τὴν ἰταλικὴ ἱστορία», Βερολίνο 1922, παρατίθεται ὡς «Discorsi». Il Principe (1532), στὰ γερμανικὰ διαδόθηκε πὶο πολὺ στὴν ἔκδοση Reclam, ὅπου καὶ παραπέμπουμε: «Τὸ Βιβλίον τοῦ Μακιαβέλλι γιὰ τὸν Ἡγεμόνα», Λιψία χ.χ., παρακάτω λέγεται συντομογραφικὰ «Ἡγεμόνας». Dell'Istorie Fiorentine (1532), πὸ τὸ παραθέτουμε σύμφωνα μὲ τὸν τέταρτο τόμο τῆς «Συλλογῆς Ἔργων», Μόναχο 1925, ὡς «Ἔργα IV».

3. Discorsi, 37.

4. ὅπ. παρ. 83.

5. ὅπ. παρ. 303.
6. ὅπ. παρ. 6.
7. ὅπ. παρ. 12.
8. ὅπ. παρ. 13.
9. Ἔργα IV, 268.
10. Discorsi, 112.
11. ὅπ. παρ. 110 κέ.
12. ὅπ. παρ. 111.
13. Diderot, Oeuvres complètes, Παρισι 1876, τ. XVI, 33.
14. Discorsi, 15
15. ὅπ. παρ. 16.
16. Ἔργα IV, 6 κέ.
17. Discorsi, 16 κέ.
18. ὅπ. παρ. 17.
19. Ἔργα IV, 6.
20. ὅπ. παρ. 176 κέ.
21. Ἡγεμόνας, 117.
22. ὅπ. παρ. 117.
23. ὅπ. παρ. 118.
24. Φριδερίκος ὁ Μέγας, Ἀντιμακιαδέλλι, Πρόλογος.
25. Ἔργα V, 405.
26. ὅπ. παρ.
27. Πρὸς F. Tönnies, Ἡ ζωὴ καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Χόμπς, Στουτγάρδη 1925, 65.
28. Θωμᾶ Χόμπς, Στοιχεῖα Φιλοσοφίας, δεῦτερο καὶ τρίτο μέρος, Διδασκαλία περὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτη, τ. 108 τῆς Φιλοσοφικῆς Βιβλιοθήκης, Λιψία 1918, παρακάτω ἀναφέρεται σὰν «Στοιχεῖα».
29. Στοιχεῖα 175 κέ.
30. ὅπ. παρ. 91.
31. ὅπ. παρ. 213 κέ.
32. ὅπ. παρ. 221.
33. ὅπ. παρ.
34. ὅπ. παρ. 222.
35. τὸ παραθέτει ὁ Tönnies, ὅπ. παρ. 178

36. Θωμᾶ Χόμπς, Ὁ Βεχεμώθ ἢ τὸ Μακρὸ Κοινοδούλιο, μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν J. Lips σὰν παράρτημα τοῦ βιβλίου του «Ἡ τοποθέτηση τοῦ Θωμᾶ Χόμπς ἀπέναντι στὰ πολιτικά κόμματα τῆς μεγάλης ἀγγλικῆς ἐπανάστασης», Λιψία 1927, σ. 139 κέ.: παρακάτω ἀναφέρεται σὰν «Βεχεμώθ».

37. ὅπ. παρ. 38.

38. Στοιχεῖα, 217.

39. Βεχεμώθ, 140.

40. ὅπ. παρ.

41. ὅπ. παρ. 150.

42. Πρβλ. Ἐγκελου, Θεμελιώδεις ἀρχές τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου, ἐκδότης G. Lasson, τ. 124 τῆς Φιλοσοφικῆς Βιβλιοθήκης, Λιψία 1921, Πρόλογος· παρακάτω ἀναφέρεται σὰν «Θεμελιώδεις ἀρχές».

43. Βεχεμώθ, 155.

44. Tönnies, 263.

45. Ἐγκελου, Παραδόσεις Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας, πρῶτος τόμος (Ἄπαντα, XIII, Βερολίνο 1833, 29 κέ).

46. Ἐγκελου, Βασικὲς ἀρχές, 15.

47. Ἐγκελου, Παραδόσεις Φιλοσοφίας τῆς Παγκόσμιας Ἱστορίας, ἐκδότης G. Lasson, τ. 171α τῆς Φιλοσ. Βιβλ., Λιψία 1920, 100· ἀναφέρεται σὰ «Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας».

48. Ἐγκελου, Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος, ἐκδ. G. Lasson, Φιλοσ. Βιβλ. τ. 114, Λιψία 1911, 367.

49. Ἐγκελου, Ἐγκυκλοπαιδεῖα τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν σὲ ἐπιτομή, ἐκδ. G. Lasson, Φιλοσ. Βιβλ. 33, Λιψία 1920, 336· ἀναφέρεται σὰν «Ἐγκυκλοπαιδεῖα».

50. ὅπ. παρ. 192.

51. Γιὰ τὴν παρουσίαση τοῦ Καμπανέλλα πρβλ. ἰδιαίτερα F. Meinecke, Ἡ ἰδέα τῆς κρατικῆς λογικῆς στὴ νεότερη ἱστορία, Μόναχο - Βερολίνο 1925.

52. Πρακτικὰ τῆς δίκης, ὅπως τὰ παραθέτει ὁ Emile Dermenghem, Thomas Morus et les Utopistes de la Renaissance, Παρίσι 1927, 86.

53. Meinecke, ὄπ. παρ. 123.
54. Θωμᾶ Μώρου, Οὐτοπία, Λιψία χ.χ. (Reclam), 49 κέ.
55. Morelly, Code de la Nature ou le véritable esprit de ses loix, Παρίσι 1910, 16.
56. J. J. Rousseau, Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes, seconde partie, πρώτη πρόταση.
57. Μώρος, ὄπ. παρ.
58. Ἡγεμόνας 83 κέ.
59. Κάντ, Κριτική τοῦ καθαροῦ Λόγου, Λιψία (Reclam), 276.
60. Ἐγελου, Ἐγκυκλοπαιδεία, 463.
61. Ἐγελου, Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας, 12.
62. Νίτσε, Ἔργα, ἔκδοση τσέπης, τ. II, Λιψία 1906, 178.
63. Ἰζιαμπατίστα Βίχο, Ἡ καινούργια ἐπιστήμη γιὰ τὴν κοινὴ φύση τῶν λαῶν, Μόναχο χ.χ. (1924), 44.
64. ὄπ. παρ.
65. ὄπ. παρ. 139.
66. ὄπ. παρ. 119.
67. ὄπ. παρ. 134.
68. ὄπ. παρ.
69. ὄπ. παρ.
70. ὄπ. παρ. 76.
71. ὄπ. παρ. 75.
72. ὄπ. παρ. 76.
73. ὄπ. παρ. 98.
74. ὄπ. παρ. 100.
75. ὄπ. παρ. 137.
76. ὄπ. παρ. 162.
77. ὄπ. παρ.
78. ὄπ. παρ. 265.
79. ὄπ. παρ. 153 κέ.
80. ὄπ. παρ. 88.
81. ὄπ. παρ. 158.

82. δπ. παρ. 154.
 83. δπ. παρ. 88.
 84. δπ. παρ. 95.
 85. δπ. παρ. 93.
 86. δπ. παρ. 264.
 87. δπ. παρ. 283 κέ. 'Ο Βίκο ἐρμηνεύει ἀδίστακτα ἐλ-
 ληνικούς μύθους με ρωμαϊκές καταστάσεις. 'Ο λόγος γι' αὐ-
 τὸ μπορεί νὰ μὴ συζητηθεῖ ἐδῶ, δπου βασικά ἐνδιαφερόμα-
 στε γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐρμηνείας καθαυτῆ.
 88. δπ. παρ. 106, 245 κ.ά.
 89. δπ. παρ. 396.
 90. δπ. παρ. 397.
 91. δπ. παρ. 94.
 92. Oswald Spengler, 'Η παρακμὴ τῆς Δύσης, πρῶ-
 τος τόμος, Μόναχο 1920, 36.
 93. Βίκο, δπ. παρ. 138 κέ.
 94. δπ. παρ. 164.
 95. δπ. παρ. 106.
 96. δπ. παρ. 247.
 97. δπ. παρ. 101.
 98. δπ. παρ. 138.